

2001 fyrir Seðlabanka Íslands og finna má á ensku á heimasíðu bankans.

Ísland er mjög háð viðskiptum við önnur lönd og Evrópu-sambandið er okkar stærsti viðskiptaaðili. Aðild okkar að Evrópska efnahagssvæðinu hefur gjörbreytt aðstæðum okkar á viðskiptasviðinu og knýr okkur til gagngerrar endurskoðunar á hagstjórn landsins. Ísland tekur eins og önnur lönd virkan þátt í hnattvæðingunni og á meðan við erum að finna okkar takt í þeim dansi getur ýmislegt farið úrskeiðis, sérstaklega ef menn vilja dansa hratt. Af þessum ástæðum er í bókinni lögð meiri áhersla á utanríkisviðskipti og kynningu á eðli og starfsemi Evrópusambandsins og Evrópska efnahagssvæðisins en yfirleitt er gert í byrjendakennslubókum.

Góð kennslubók ætti helst að vekja a.m.k. jafn margar spurningar hjá lesandanum og hún reynir að svara. Ég vona að þessi bók geri það og opni jafnframt nýjar leiðir til frekara náms og skilnings. Hagfræðin er afskaplega margbrotin og skemmtileg grein og vonandi getur þessi bók glætt áhuga einhverra á henni. Ef bókinn reynist samilega læsileg ber helst að þakka það öllum mínum góðu og skemmtilegu nemendum. Þeir hafa kennt mér mikið og verið mér endalausir gleðigjafar.

Hagfræðinni sjálfri vil ég svo að síðustu þakka allar okkar ánægju- og gleðistundir í nær 40 ár.

Reykjavík, 1 júní 2008
Þórunn Klemenzdóttir

Hvað er hagfræði?

1

Hagfræði er félagsvísindagrein en svo kallast allar þær vísindagreinar sem á einn eða annan hátt fjalla um manninn sem hluta af samfélaginu. Aðrar þekktar félagsvísindagreinar eru félagsfræði, stjórnmálafræði, mannfræði og félagsálfræði. Hagfræðin fjallar um manninn í baráttu sinni við að afla sér lífsviðurværis og að bæta sinn hag miðað við þær menningarlegu og efnahagslegu aðstæður sem hann býr við. Viðfangsefni hagfræðinnar er fyrst og fremst að leita allra tiltækra leiða við að ráða fram úr því sameiginlega verkefni allra mannegra samfélaga að sjá sér og sínum farborða eins vel og kostur er.

Í góðri bók stendur skrifað að maðurinn lifi ekki á brauðinu einu saman og fái efast um sannleiksgildi þeirrar fullyrðingar. Og víst er að án fæðis, klæða og húsaskjólts gætum við ekki lifað lengi hér á landi.

Hagfræðin fjallar fyrst og fremst um brauðið eða með öðrum orðum um efnahagslegar hliðar tilveru okkar á jörðinni. Þessar efnahagslegu hliðar mannlífsins köllum við einu nafni efnahagsmál. Hagfræðin getur því hvorki verið né má verða einangrað sérsvið hagfræðinga. Efnahagsleg afkoma okkar er allt of mikilvægur hluti lífsins til þess að svo megi verða. Rannsóknir og vísindaleg umfjöllun um hagfræði er að sjálfsögðu eingöngu á færi hagfræðinga. En vegna mikilvægis efnahagslífsins fyrir lífskjör okkar og velferð alla er almenningi nauðsynlegt að kunna nokkur skil á grundvallaratriðum hagfræðinnar, svo og þeim markmiðum sem stjórnmálamenn setja sér í efnahagsmálum og tiltækum leiðum að þeim.

Það má líka hagfræðikunnáttu almennings við nauðsynlega þekkingu okkar á smíðum og viðgerðum á venjulegu heimili. Þó að við getum fæst byggt hús okkar frá grunni eins og vel menntaður og reyndur trésmiður, þá þurfum við öll að kunna

Hvað er líkt með hagfræði og trésmíði?

Við þurfum að geta myndað okkur sjálfstæðar skoðanir á efnahagsmálum.

að nota hamar til þess að geta hengt upp myndir og gert við það sem aflaga fer heima hjá okkur. Við þurfum líka að kunna að handleika skrufjárn og lesa leiðbeiningar svo að við getum komið Ikea-húsgögnunum saman nokkurn veginn slysalaust. Sumar fjölskyldur kaupa sér ósamsett garðhús í byggingarvöruslunum eða smíða sér glæsilega sólpalla í garðinum. Stundum tekst þetta býsna vel en stundum enda þessar tilraupir með ósköpum.

Stjórnmálamaður og fjölmiðlamaður hér á landi fjalla nær daglega um efnahagsmál af miklum áhuga og krafti þó að fæstir þeirra hafi nokkurn tímann notið mikillar tilsagnar í hagfræði. Með góðri aðstoð og lestri tekst þeim stundum þokkalega upp en oft fer efnahagsumfjöllun þeirra gjörsamlega út um víðan völlu. Þeir minna oft á dugmiklar íslenskar fjölskyldur sem kaupa sér íbúð tilbúna undir tréverk og ætla síðan að vinna allt verkið sjálfar án nokkurrar utanaðkomandi aðstoðar frá fagmönnum. Í fjölmiðlaviðtölum komast stjórnmálamaður stundum upp með að telja þjóðinni trú um alls konar vitleysur um efnahagsmál einfaldlega vegna þess að fréttamaðurinn hefur ekki næga þekkingu til að spyrja réttu spurninganna og stjórnmálamaðurinn annaðhvort veit ekki betur eða kemst jafnvel upp með ósannindi. Þeim fer því eins og sumum hugumstórum Íslendingum sem lesa ekki leiðbeiningarnar frá Ikea fyrr en bókahillan er dottin ofan á þá. Hagfræðin er ekki meðfædd vitneskja frekar en aðrar greinar sem krefjast einhverrar sérþekkingar. Þeir sem um hana fjalla þurfa að afla sér þekkingar rétt eins og menn verða að læra trésmíði og pípuþagningu eigi verkið að vera farsællaga af hólmi leyst.

Allir í nútímalýðræðisþjóðfélagi þurfa að kunna skil á hugtökum eins og verðtryggingu, skattleysismörkum, lífeyrissparnaði og kaupmætti. Þetta eru hugtök sem dynja á eyrum almennings, ekki síst þegar kjarasamningar standa fyrir dyrum.

Begar Seðlabankinn tilkynnir vaxtabreytingar sínar eða gengi krónunnar breytist er líka gott að skilja hugtök eins og stýrivexti, peningamálastefnu, verðbólguvæntingar og gengisvísitölu. Það að almenningur skilji eðli og tilgang efnahagsaðgerða stjórnsvalda kallast gagnsæi og þetta gagnsæi er talið mikilvægt, a.m.k. í upplýstum lýðræðissamfélögum. Þessi skilningur almennings á eðli efnahagsaðgerðanna er oft talin forsenda þess að aðgerðir

stjórnsvalda geti skilað tilætluðum árangri. En þótt þekking á hagfræðihugtökum sé góð byrjun dugar hún skammt ef við viljum skilja efnahagslega umræðu í fjölmiðlum eða á vettvangi stjórnmálanna. Við þurfum líka að þekkja áætluð tengsl, t.d. stýrivaxta og verðbólgu. Ef vextirnir eiga að ná niður verðbólgunni, þá væri gott að vita hvernig það gerist, hversu langan tíma það tekur og ekki síst hvaða aukaverkanir geta verið því samfara. Fróðlegt væri til dæmis að vita hvaða áhrif vaxtahækkunar hafa á lántökur fyrirtækja í hagkerfi sem býr við frjálsa fjármagnsflutninga og hvað það þýðir eiginlega. Eru einhverjar aukaverkanir sem fylgja aðgerðum stjórnsvalda sem sjaldan er minnst á? Valda vaxtahækkunar e.t.v. atvinnuleysi, greiðsluferðleikum, gjaldþrotum eða verri lífsskjörum og ef svo er, er þá hægt að leggja mat á þessa erfiðleika? Hvað kostar eitt prósent vaxtahækkun okkur reiknuð í þeim neikvæðu þáttum sem af henni hljóast og hversu mikið gæti hún lækkað verðbólguna og hvenær gerist það? Okkur þarf að vera kunnugt um aukaverkanirnar af vaxtahækkuninni og hversu alvarlegar þær eru, annars getum við ekki vitað hvort tiltekin vaxtahækkun svarar kostnaði.

Almenningi er stundum talin trú um að skattahækkunar, vaxtahækkunar, lægra eða hærri gengi krónunnar, hátt verð á landbúnaðarvörum eða aukið atvinnuleysi séu einhvers konar náttúruöfl sem hann þurfi að sætta sig við og að þetta séu jafnvel fórnir sem nauðsynlegt sé að færa. Kaupmáttarskerðingar og vaxtahækkunar eru taldar tímabundin nauðsyn til að tryggja stöðugleika. Hér bætist við enn eitt hugtak, hinn svokallaði efnahagslegi stöðugleiki.

Til að gera almenningi enn erfiðara fyrir við að átta sig á efnahagsumræðunni bætist við sú staðreynd að margir sem um efnahagsmál fjalla starfa fyrir mismunandi hagsmunasamtök og umfjöllunin einkennist því oft af hagsmunum viðkomandi hóps eða stofnunar. Forsvarsmenn andstæðra hópa túlka efnahagslegan veruleika út frá ólíkum sjónarmiðum og hagsmunum. Nægir hér að nefna atvinnurekendur og launþega, ríkisstjórn og stjórnsýslustöðu, neytendasamtök og framleiðendur eða seljendur vöru, olíufélögin og Félag íslenskra bifreiðaeigenda, náttúruverndarsinna og talsmenn orkufreks iðnaðar.

Ólíkir hagsmunir mismunandi hópa.

Á hverjum degi tekur allur almenningur, stjórnendur fyrirtækja og opinberir aðilar bæði hjá ríki og sveitarfélögum stórar og smáar efnahagslegar ákvarðanir. Þessar ákvarðanir sem virðast oft afar persónulegar, snerta ekki einungis efnahag og aðstæður þess sem þær tekur, heldur hafa þær oftár en ekki áhrif á hag margra annarra í þjóðfélaginu. Hvers eðlis þessar efnahagslegu ákvarðanir eru og hvaða efnahagsleg vandamál menn glíma við hverju sinni fer eftir aldri, fjölskyldustærð, eignum, skuldum, tekjum og útgjöldum hvers og eins.

Menn spyrja sig á degi hverjum spurninga sem snerta efnahagsmál. Ætti ég að fara í bió í kvöld eða ætti ég að nota peninginn til að kaupa mér heitan mat í hádeginu á morgun? Hvað á ég að hafa í matinn í kvöld – pizzu, hamborgara eða fisk?

Hvað þarf ég að borga fyrir að nota yfirdráttarheimildina á debetkortinu mínu? Hvað kostar mig að nota debet- eða kreditkort þegar allt hefur verið reiknað? Ætti ég að kaupa mér nýja tölvu á raðgreiðslum? Hvað er þessi hagvöxtur eiginlega? Af hverju hækkar Seðlabankinn vextina í þenslu? Hvað er þensla?

Á ég að reka bíl eða ferðast með strætó? Fæ ég einhverja vinnu í þeirri grein sem mig dreymir um að leggja stund á? Ætti ég að kaupa mér íbúð eða á ég að leigja á meðan á námi stendur – eða á ég kannski bara að reyna að þrúka áfram heima hjá henni mömmu? Hvaða vinnu skyldi ég fá næsta sumar þegar skólinn er búinn? Er betra að flytja til annarra landa með börnin? Hvað með námslánin – hvað þýðir eiginlega verðtryggt lán með fösum vöxtum? Hvað með húsnæðislánin, get ég keypt mér íbúð í framtíðinni? Orsakast verðbólgan bara af launahækkunum? Hvað ræður gengi krónunnar? Hvað þarf ég að leggja mikið fyrir í hverjum mánuði til að tryggja mér góð lífskjör þegar ég fer á eftirlaun? Hvernig get ég best látið enda ná saman?

Hagfræðin getur hjálpað okkur að finna svör við flestum þessum spurningum og mörgum fleiri sem við spyrjum okkur um efnahagsmál einhvern tímann á lífsleiðinni. Fiskvinnslufólk, rithöfundar, kennarar, snyrtifræðingar, prófessorar í félagsfræði, bílstjórar og verkamenn þurfa allir að sjá sér og sínum farborða. En það er einmitt meginviðfangsefni hagfræðinnar hvernig við gerum það best.

Mótsagnakennd umræða um efnahagsmál vegna ólíkra hagsmuna.

Þótt opinber umræða um efnahagsmál sé oft mótsagnakennd og ruglingsleg er hún stór hluti af lífi okkar því að það er einmitt þessi umræða sem mótar skoðanir okkar á því hver sé rétt stefna stjórnvalda í efnahagsmálum, hver sé rétt stefna í launamálum, hver sé rétt stefna þjóðarinnar þegar kemur að viðskiptum hennar við önnur lönd eða hvernig bregðast skuli við ríkjandi markaðsaðstæðum, svo að örfá dæmi séu nefnd.

Í hvert skipti sem við opnum dagblað eða hlustum á fréttir í útvarpi eða sjónvarpi rekumst við á fréttir eða umræður um mál-efni sem snerta á einhvern hátt efnahagslegar hliðar mannlífsins.

Stjórnmálaumræða og efnahagsmál

Stjórnmálamenn tala mikið um efnahagsmál. Þeir útskýra fyrir okkur orsakir hinna ýmsu sjúkdóma sem herja á þjóðarlíkamann eins og orsakir verðbólgunnar og eðli atvinnuleysisins. Þeir eru samt sjaldnast sammála um eðli og orsakir þessara sjúkdóma. Sumir stjórnmálamenn segja að verðbólgan stafi af of miklum launahækkunum, aðrir segja að hún stafi af lækkandi gengi krónunnar og enn aðrir segja að auknar erlendar lántökur og almenn þensla í hagkerfinu sé orsök verðbólgunnar. Stjórnarandstaðan segir e.t.v. að halli á ríkissjóði sé helsta orsök verðbólgunnar og þetta sé því allt saman ríkisstjórninni að kenna, hún nái engum tökum á hagstjórninni.

Sumir stjórnmálamenn eru á móti einkavæðingu en aðrir vilja meiri einkarekstur, sumir vilja hækka vexti en aðrir vilja láta lækka þá.

Hagfræðingarnir eru heldur ekki sammála um orsakir og eðli efnahagsvandans né heldur hvernig bregðast skuli við einstökum vandamálum í efnahagslífinu. Pólitísk umræða nú á dögum snýst að miklu leyti um efnahagsmál. Þetta er ekki endilega æskileg þróun. En almenningur sem vill geta myndað sér sjálfstæðar skoðanir á því sem efst er á baugi í stjórnmálunum hverju sinni þarf að skilja þau hugtök og hugmyndir eða kenningar sem hagfræðin byggir á. Upplýst umræða og frjáls skoðanamyndun er almennt talin ein meginforsenda lýðræðisins. Það má því til sanns vegar færa að í okkar þjóðfélagi sé lágmarksþekking á helstu hugtökum hagfræðinnar og tengslunum milli helstu þjóðhagsstærða forsenda fyrir virkri þátttöku almennings í umræðum um þjóðfélagsmál. Vilji menn auka lýðræðið í landinu þá þurfum við líka að auka almenna þekkingu á hagfræði.

Margir hagfræðingar starfa við að stjórna og reka fyrirtæki í eigu einkaaðila. Aðrir eru að störfum hjá hinu opinbera, t.d. í ráðuneytum, í Seðlabankanum, hjá Hagstofunni eða sveitarfélögum. Enn aðrir starfa hjá Neytendasamtökunum, verkalyðshreyfingunni eða hjá einhverjum hinna fjölmörgu samtaka atvinnulífsins. Enn aðrir eru að störfum hjá lífeyrissjóðum, tryggingarfélögum eða hjá fjármálastofnunum í eigu einkaaðila. Nokkrir kenna í háskólum og framhaldsskólum, aðrir starfa

Halli á ríkissjóði merkir að útgjöld ríkisins eru meiri en tekjurnar.

Hvar starfa þeir sem hafa lært hagfræði?

hjá Hagfræðistofnun Háskóla Íslands eða vinna á fjölmiðlum. Hagfræðingar koma víða við á vinnumarkaði.

Hver er munurinn á þjóðhagfræði og rekstrarhagfræði?

Hagfræðinni er skipt í rekstrarhagfræði og þjóðhagfræði. Rekstrarhagfræðin er hagfræði smærri eininga hagkerfisins. Hún fjallar um rekstur fyrirtækja og stofnana, eins og nafnið gefur til kynna, en verksvið hennar er samt miklu víðtækara. Hún fjallar t.d. um verð á olíu og bensíni, um framboð og eftirspurn, einstök laun, ólíkar tegundir fyrirtækja og mismunandi rekstrarumhverfi þeirra. Markaðurinn þar sem fyrirtækið selur vörur sínar og þjónustu einkennist ýmist af samkeppni, einokun, tvíkeppni, fákeppni eða ófullkominni samkeppni. Þetta ólíka rekstrarumhverfi sem fyrirtækin búa við kallast einu nafni markaðsaðstæður og þegar fyrirtækin framleiða og selja framleiðslu sína við ólíkar aðstæður hefur það áhrif á hegðun þeirra, tekjur, verð, gróða og framleiðslumagn.

Þjóðhagfræðin fjallar á hinn bóginn um samtölurnar í hagkerfinu, eða um svokallaðar þjóðhagsstærðir. Hér er ekki fjallað um verð á einstakri vöru eins og í rekstrarhagfræðinni, heldur um almennt verðlag, þ.e. verð á öllum þeim vörum og þjónustu sem þjóðin eyðir sínum tekjum til kaupa á. Hækkun á þessu almenna verðlagi á tólf mánaða tímabili er einmitt það sem við þekkjum betur undir nafninu verðbólga. Þjóðhagfræðin fjallar m.a. um verðbólguna, hagvöxtinn, þjóðarframleiðsluna, atvinnuleysið, sparnaðinn, fjárfestinguna, útgjöld ríkisins, skatta, innflutning, útflutning, viðskiptajöfnuðinn, peningamagnið og gengi krónunnar. Allar þessar stærðir og margar fleiri kallast einu nafni þjóðhagsstærðir.

Læra allir hagfræðingar það sama?

Viðskiptafræðingar leggja fyrst og fremst stund á rekstrarhagfræði því að þeir ætla að helga sig rekstri og stjórnun fyrirtækja. Þeir læra greinar eins og reikningshald (bókfærslu og greiningu rekstrar- og efnahagsreikninga) og alls konar aðrar greinar sem snúa að rekstrarumhverfi fyrirtækjanna. Þeir stunda markaðsrannsóknir og rannsóknir á öllum smærri einingum hagkerfisins, t.d. verðmyndun á einstökum mörkuðum o.s.frv. Hagfræðingar hafa lært að kljást við verðbólguna og atvinnuleysið og eiga að

vita meira en aðrir um hagvöxt, viðskiptahalla og gengi krónunnar. Þeir sérhæfa sig flestir á ákveðnu sviði hagfræðinnar, t.d. í vinnumarkaðshagfræði, opinberum fjármálum eða alþjóðahagfræði. Hagfræðingar stunda rannsóknir á hagkerfinu öllu í þeim tilgangi að grafast fyrir um eðli þess og tengsl hinna ólíku þjóðhagsstærða. Þeir hafa t.d. lært að stjórna hagkerfinu og að beita til þess svokölluðum hagstjórnartækjum.

Verkefni

- 1 Hvað er hagfræði?
- 2 Hver eru meginviðfangsefni hagfræðinnar?
- 3 Hvers vegna er þörf fyrir hagfræði?
- 4 Hvers vegna er gagnlegt að kunna skil á helstu hugtökum hagfræðinnar og tengslum helstu þjóðhagsstærða þó að menn hyggi ekki endilega á frekara nám í hagfræði eða viðskiptafræði?
- 5 Hver er meginmunurinn á þjóðhagfræði og rekstrarhagfræði?
- 6 Hvaða störfum gegna hagfræðingar?
- 7 Hvers vegna túlka ólíkir aðilar efnahagsástandið og nauðsyn ólíkra efnahagsráðstafana á mismunandi hátt? Útskýrðu svar þitt með raunverulegu dæmi úr íslensku efnahagslífi.
- 8 Almennur hættir að kaupa gosdrykki og sælgæti og tekur upp heilsusamlegri lífnaðarhætti. Við göngum og hjólum í skólan eða vinnuna í stað þess að nota einkabílinn og kaupum okkur hollan mat í hádeginu eða höfum með okkur gott nesti. Hvaða áhrif hefur þetta á íslenskt atvinnu- og efnahagslífi bæði til skamms tíma og einnig þegar til lengri tíma er litið?
- 10 Hvers vegna snýst umræðan um stjórnmál aðallega um efnahagsmál?

Hvernig verða tekjurnar til?

2

Hagfræðin fjallar eins og áður sagði um það hvernig við sjáum okkur farþöð. Til að geta lifað sómasamlegu lífi, eins og það er stundum kallað, þurfum við að geta greitt fyrir afnot af húsnæði og fætt okkur og klætt. Auk þess þurfum við að greiða fyrir hita og rafmagn, og greiða þarf leikskólagjöld og borga símareikninga, skólagjöld, skólabækur, lyfjakostnað og annan kostnað vegna heilbrigðisþjónustu. Enn er ótalinn rekstur og kaup á bifreið, en sá útgjaldaliður vegur þyngra í útgjöldum íslenskra heimila en maturinn.

Á mynd 2.1 sjáum við hvernig neyslan skiptist hlutfallslega á árunum 2004–2006.¹ Neysla er orð sem hagfræðin notar yfir eyðslu eða útgjöld heimilanna í landinu.

Til þess að geta greitt allt þetta þurfum við að afla tekna. En hvað eru tekjur? Talað er um heildartekjur. Þá er átt við allar tekjur sem aflað er fyrir skatta og önnur gjöld sem atvinnurekendur eða fjármálastofnanir eiga lögum samkvæmt að halda eftir af tekjum okkar. Það sem eftir er kallast ráðstöfunartekjur.

Heildartekjum er skipt í fjóra flokka eftir því hvernig þeirra er aflað. Heildartekjur = launatekjur + leigutekjur + vaxtatekjur + arðgreiðslur

Launatekjur

Algengast er að menn afli sér tekna með því að stunda launavinnu hjá fyrirtæki

¹ Hagtíðindi 2007:7, bls. 2

Mynd 2.1 Útgjöld heimilanna árin 2004–2006.

